

Paul Ambur ja Eesti ekliibrisekultuur. Historiograafia ja uurimispotentsiaal

Tiina-Mall Kreem*

Sissejuhatus

Kes (kunsti)ajaloolastest ei ole näinud ekliibriseid? Kui veel ei ole, siis ühel päeval see kindlasti juhtub, sest ekliibriseid, kunstiliselt kujundatud raamatuviitu, leidub kõikides suuremates avalikes raamatukogudes ja muuseumides, olgu siis kunagise omanikumärgina raamatuisse kleebitud või eraldi kunstiteostena. Hoolimata digiajastust leidub veel tänapäevalgi raamatu- ja kunstisõpru, kes kasutavad või koguvad ekliibriseid, ning kunstnikke, kes ekliibriseid valmistavad. Kuid tõsi on seegi, et ekliibrisekunsti viljelejaid jääb Eestis, nagu ka mujal maailmas, järjest vähemaks. 20. sajandi künnisel sündinud eesti ekliibrisekunst saavutas kulminatsiooni 1960.–1970. aastatel, muutus siis üldrahvalikuks ja kaotas 1990. aastatel kunstiinstitutsioonide ja professionaalsete kunstiteadlaste jaoks suuresti oma tähenduse. Ühiskonna kultuurilise ja poliitilise eliidi ühe tunnuseks sündinud ekliibriseid minetas n.-ö. rahva hulka jõudes elitaarsuse ning osa eliidist keeras sellele selja, kaotas selle vastu huvi. Mõned, kes aastakümneid olid ekliibriseid kogunud, püüdsid küll ekliibrise varasemat staatust hoida, kuid 21. sajandi esimesel kümnendil koostama hakatud Eesti kunsti ajaloo uude käsitluse (erinevalt näiteks plakatikunstist ja fotograafiast) ekliibriseid kui omaette kunstiliiki ei jõudnud. Nii jäid ka ekliibrisekunstiga tegelejad laiemal avalikkusel eest varju ning ekliibriseid taandus pigem innukate amatööride¹ kui etableerunud kunstiprofessionaalide uurimisteemaks.

Käesoleva artikli eesmärk on proovida äratada ekliibriseid kui äärmiselt põneva ja mitmekihilise kultuurinähtuse uurimine juba liiga kaua kestnud letargiast, näidates, kuivõrd suur roll on eesti ekliibriseid ning laiemalt kunsti- ja kultuuriajaloo olnud Paul Amburil (kuni 1936. aastani Hamburg; 1904–1974) ning kuidas ekliibriseid on samamoodi kui maalid, fotod, arhitektuur jms. ajaloo uurimise olulised visuaalsed allikad.

On ju ekliibriseid nii raamatuviida kui ka kunstiliigina üks vanemaid allikaid, mis osutavad raamatukaante varjus või kollektsioonimapi sügavuses erinevate inimeste, kultuuride ja maade sidemetele, vaimsetele hoiakutele, isiklikule ja rahvuslikule identiteedile jne. Ja allikmaterjali hulk on suur: ainuüksi eesti kunstnike ekliibriseid on Hanno Lepiku 2008. aasta loenduse andmeil umbes 32 200, mis võrreldes suurema rahvaarvuga Eesti naabrite Soome ja Läti ekliibriseid arvuga on samuti suur.² Neile lisanduvad tuhanded ja tuhanded välismaa kollektsionääridega eesti ekliibriseid vastu vahetatud või ka ostetud teistes riikides loodud raamatuviidad, mis ei kõnele mitte üksnes kunstist, vaid ka rahvusvahelisest kommunikatsioonist.

Artikkel ei sisalda veel tulevikku suunatud terviklikku uurimisprogrammi, kuid loodetavasti veenab lugejat selles, et vaja on ekliibriseid kunstist kui omaette ja samas kõigi teiste eluvaldkondadega seotud fenomeni üldkäsitlust, mis seoks kokku erinevad rahvuslikud, poliitilised ja kultuurilised ajastused. Aeg selle kirjutamiseks on mitte üksnes küps, vaid ka sobiv ja

* Tiina-Mall Kreem (1971), PhD, vabakutseline kunstiajaloolane (Ajaloopilt OÜ) ja Kadrioru Saksa Gümnaasiumi õpetaja, tmkreem@gmail.com

¹ Nt. Ekliibriseid Eestis 1900–2000. Koost. S. Mardna. 2000 (?). Käsikiri Eesti Kunstimuuseumi raamatukogus ja Tartu Ülikooli raamatukogus.

² H. Lepik. 110 aastat eesti ekliibriseid. 2008. – <https://www.eesti.ca/110-aastat-est-ekliibriseid/article19305> (vaadatud 1.07.2021).

nõudlik – ees ootab eestikeelse raamatu 500. aastapäev³ ning üha tõsisemaks on muutumas küsimus: mida teha kõikide nende kümnete tuhandete ekssliibristega, mis erakogude kaupa on üle Eesti laiali „pudenenud“ ning mida mitte ainult kollektsioonide pärijad, vaid ka kunstiringkonnad ise enam hinnata ei oska?

*

Avamaks ekssliibrise kui ajaloolise kultuurinähtuse tähtsust, võiks meenutada, et juba Vana-Egiptuses kasutatud leidnud raamatuviidad tulid Eestis – mõistagi aastatuhandete jooksul uuenenud kujul – kasutusele varauusajal⁴ ning said endale kunstilise lahenduse 18. sajandi lõpu, 19. sajandi baltisaksa kultuuris. See tähendab ajal, kui Euroopas, aga ka euroopalikus Ameerikas täheldati hüppelist huvi kasvu raamatuviitade vastu ning kui ekssliibrise omanikud-kogujad ja loojad-kunstnikud hakkasid organiseeruma ja sündisid ka esimesed ekssliibrise ühingud. Selles pole ka midagi imekspandavat, kui arvestada, et alanud oli üleüldine seltsiliikumiste aeg seisisliku ühiskonna kõikidel tasanditel.⁵

Selle Saksa emamaa kultuuriga tugevalt seotud, kuid 18. sajandi lõpust vene kõrgkultuuriga seguneva kohaliku raamatu- ja kunstikultuuri pinnalt sündis 19. ja 20. sajandi vahetusel ka eesti kunstilise ekssliibrise traditsioon. Kas sellele pani aluse Udo Ivask või Kristjan Raud, on vaieldav – vastus sõltub sellest, kas räägitakse meeste panusest Venemaa või Eesti ekssliibrise kultuuri. Hanno Lepik, kellel on suuri teeneid eesti ekssliibrise uurimisel,⁶ peab esimeseks eesti soost ekssliibrise loojaks Viljandi kandist pärit Ivaskit, kes tegutses peamiselt Moskvas ja kes lisaks ekssliibrise kujundamisele tegeles süstemaatiliselt ka nende uurimisega, avaldades oma töö tulemused mitmes venekeelses raamatus.⁷

Lepikust põlvkonna jagu vanem ekssliibrise-uurija Paul Ambur on aga nimetanud kogu oma elu kodumaa kultuurielu kujundamisele pühendanud Kristjan Rauda „meie kunstipärase ekssliibrise isaks“.⁸ Ivaski tegemistega, samuti vaidlusega kumb tegi esimesena ekssliibrise, kas Ivask või Raud, oli Ambur kursis,⁹ aga küsimus polnud tema jaoks ehk niivõrd selles sisuliselt väikeses pisiasjas, vaid üldises – vene *versus* eesti – põhimõttes. Ambur oli rahvuslane, tema sümpaatiat kuulus Kristjan Rauale, mitte Udo Ivaskile, kelle rahvusvaheliselt kõrgetasemelises isiklikus ekssliibrise kogus, mida 1922. aastal Tartus kunstühingu Pallas ruumes eksponeeriti, oli eesti kunstnike töid vaid kümne ringis.¹⁰

See, et Ivask tegutses peamiselt vene kultuuriväljal, ei tohiks siiski vähendada tema rolli Eesti ekssliibrise ajaloos. 1920. aastal Moskvast Eestisse naasnud ning Tartu Ülikooli raamatu-koogu juhataja abina tööle asunud Ivask andis eesti raamatu- ja kunstikultuuri arengule tuge-

³ Vanim teadaolev eestikeelne raamat (hävinud) ilmus 1525. aastal. Kuni selle teadmiseni peeti vanimaks eestikeelseks raamatuks 1535. aastal trükitud Wanradti ja Koelli katekismust, mille ilmumise 400. aastapäeva tähistati Eesti Vabariigis pidulikult 1935. aastal.

⁴ M. Liik, T. Reimo, E. Valk-Falk. Omanikumärkidest Oleviste raamatutes. – Bibliotheca Revaliensis AD D. Olai. Tallinna Oleviste raamatukogu. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 2002, lk. 102.

⁵ Esimene ekssliibrise kollektsionääride ühing asutati 1891. aastal Inglismaal – Eesti Ekssliibrise klubid 45. Eesti ekssliibrised. Tallinn: Eesti NSV Raamatuühing, 1987, pagineerimata.

⁶ Kunstiteadlane Mai Levin on nimetanud Hanno Lepikut „tänapäeva Amburiks“. – Stiil on inimene. – Sirp, 17.10.2014 (<https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c6-kunst/stiil-on-inimene/>, vaadatud 21.07.2021). Vt. nt. H. Lepik. Eesti ekssliibrise loetelu. Tallinn: H. Lepik, 2008; H. Lepik. Friedrich Puksoo ekssliibrise kogust. Tallinn: H. Lepik, 2010; H. Lepik. Eesti ekssliibrise arvudes. Tallinn: H. Lepik, 2010; H. Lepik. Heinz Valk. Ekssliibrise loetelu. Tallinn: H. Lepik, 2011; H. Lepik. Heinz Valk. Vallatud ekssliibrised. Tallinn: H. Lepik, 2011 jpt.

⁷ H. Lepik. Rajaleidja Udo Ivask. Tallinn: [s.n.] 2004, pagineerimata. Käsikiri Eesti Kunstimuseumi raamatukogus. H. Lepik. Julius Genss ja ekssliibrise. Tallinn: [s.n.] 2009, lk. 2. Käsikiri Eesti Kunstimuseumi raamatukogus. Vt. ka H. Lepik. Nakatumisest ja peiteperioodist kuni digitaalse ekssliibrise ajastuni. – Raamatukogu 6/2008, lk. 27–29. Veebis: <file:///C:/TMP/RK-6-08.pdf> (vaadatud 8.07.2021).

⁸ P. Ambur. Kristjan Raua ekssliibrised. Tartu: Noor-Eesti, 1943. Mapp, pagineerimata.

⁹ P. Ambur. Eesti kunstipärastest ekssliibristest. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958, lk. 25–26.

¹⁰ J. Genss. Udo Ivask ja tema tegevus raamatumärkide harrastajana. Tallinn: [s.n.] 1941, lk. 13.

vaid impulsse. Lisaks juba eespool viidatud ekšliibrisenäitusele algatas ta mitmeid uuendusi raamatukogunduse alal.¹¹ Paraku katkes Ivaski elutee juba 1922. aasta kevadel, mistõttu ei saa öelda, et just tema oli see, tänu kellele sai ekšliibriste loomisest ja kogumisest eesti rahvusliku kultuuri üks tähtsatest euroopa kultuuri aktsentidest.¹² See au kuulub paljuski Paul Amburile, kes jätkas Udo Ivaski alustatud ning 1930. aastatel professionaalsete kunstiajaloolaste poolt täiendatud ekšliibriste uurimist, nende loomise ja kogumise populariseerimist Teise maailmasõja ja nõukogude ajal. Nii nagu Ivask, oli ka Ambur sel alal harrastaja selle sõna kõige paremas mõttes.

Paul Amburi taust

Rajaleidjaks, nagu Hanno Lepik on kord juba tituleerinud Udo Ivaskit, Paul Amburit niisiis pidada ei saa. Kui 1904. aastal sündinud Ambur jõudis arvaja-ikka ehk 1930. aastateks, oli lisaks Ivaskile juba teisigi, kes ekšliibriste ja nende (aja)loo vastu huvi tundsid.¹³ Mis pole ka ime, sest selleks ajaks oli Eesti rahvusriik oma sünnivalud juba ületanud ning tekkimas oli kindlam arusaam sellest, milline üks väike, aga tubli rahvus olema peab. See tähendas kõige muu hulgas mitmesuguste riiklike (kultuuri)elu suunavate institutsioonide olemasolu, mis otsesemalt või kaudsemalt mõjutasid ka rahvuslikku raamatu- ja kunstikultuuri.

Mõlemat valdkonda võrdselt puudutavate konkreetsete näidetena võiks siinkohal välja tuua 1935. aastal riiklikul tasandil tähistatud eesti raamatu 400 aasta juubeli ja rahvuseepose „Kalevipoeg“ kunstiliselt kõrgetasemelise, arvukate illustratsioonide ja vinjettidega väljaande. Sellest, kui tähtis on eestlaste ja Eesti jaoks raamat, mitte ainult ei räägitud palju, vaid Tallinna Ajaloo Seltsi eestvedamisel korraldati Kunstihoones ka eesti raamatu ajaloo¹⁴ ning Eesti Raamatukoguhoidjate Ühingu juhtimisel Eesti Raamatuaasta Peakomitee toetusel kunstipäraste ekšliibriste näitus, mille kataloogile oli eessõna kirjutanud Julius Genss.¹⁵ Lisaks sündis mitmeid teemale „Eesti raamat 1535–1935“ pühendatud ekšliibriseid ja nende kavandeid, näiteks Jaan Vahtra ja Hando Mugasto tööd.¹⁶ Samal 1935. aastal kirjutas Julius Genss: „Meil on praegu märkida erakordselt suurt huvitõusu raamatumärkide vastu, samuti võtab hoogu nende kogumise harrastus. Veel mõni aeg tagasi kandis raamatumärk juhuslikku laadi, märkide omanikeks oli vaid piiratud hulk bibliofiile. Praegu on kõigi raamatukogude omanike püüd omandada märk, mis tõestab raamatu kuuluvuse, teda kaunistab, sealjuures on omaette kunstiteos [– – –] Isegi antikvaarid on raamatumärke kogudes ja müütades kujunenud nende leviku vahendajaiks [– – –].“¹⁷ Ekšliibriseid looma ja kasutama kutsuti raamatuaasta puhul üles ka kooliõpilasi, tuues eeskujuks koolid, kus seda juba õpetati: „On ju noored üldse tänulik taimelava, kus sinna istutatud õilis teaduseiva kiire idanema.“¹⁸ Juubeliaasta

¹¹ Samas, lk. 11.

¹² R. Loodus, H. Lahi. Eesti ekšliibris 1900–1990. Tallinn: Eesti Ekšliibriseühing – Tallinna Linnamuuseum, 1990, lk. 3.

¹³ Olemas on Silver Mardna töö põhinev käsikirjaline nimekiri mitte ainult 1930. aastate, vaid kuni 2000. aastani eesti ekšliibriste kohta avaldatud raamatutest, kataloogidest, mappidest, brošüüridest ja voldikutest, samuti kogujatest, Eesti Ekšliibrise Ühingu liikmetest ja kogujate kokkutulekutest. Eesti ekšliibris 1900–2000. Käsikiri Eesti Kunstimuuseumi raamatukogus.

¹⁴ Eesti raamat 1535–1935. Näituse juht. Näitus Tallinna Kunstihoones (4.–13. IX 1935). Vt. <https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:436270/369991/page/2> (vaadatud 1.07.2021).

¹⁵ J. Genss. Kunstipärase ex-librise näituse kataloog. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjandus-Ühistu, 1935. Olgu lisatud, et esimese artikli ekšliibristest oli bibliofiil ja ekšliibriste koguja J. Genss oma kogu põhjal avaldanud 1930. aastal Olionis, nr. 5. – H. Lepik. Julius Genss ja ekšliibristika, lk. 6.

¹⁶ J. Genss. Kunstipärase ex-librise näituse kataloog, lk. 14; A. Tuulse. Hando Mugasto ekšliibrised. Tartu: Pallas, 1939, lk. XXI (kaks kavandit).

¹⁷ J. Genss. Ed. Viiraldi ex-libriseid. Tallinn, 1935, pagineerimata.

¹⁸ Uudisõpetus koolipingis. Õppur teeb omale ekšliibrise. – Esmaspäev. Piltidega nädalaleht, nr. 40, 6.10.1935, lk. 9.

positiivset mõju ekliibristekunstile on tähendanud hiljem ka Paul Ambur, kelle sõnutsi jõudis tänu sellele näiteks raamatuviitade loomise juurde tagasi Günther Reindorff;¹⁹ 1935. aastal löid oma loomingus esimese raamatuviida lausa kaksikümne kaheksa kunstnikku.²⁰

Seega oli pinnas ja aeg, kust ja millal Paul Ambur oma tööd ekliibristega alustas, talle igati soodne. Seda enam, et 1919. aastal rajatud kunstikoolist Pallas²¹ – ja mitte ainult sealt – oli 1930. aastateks välja kasvanud ning oma parimatesse loomeaastatesse jõudnud juba arvukalt eesti kunstnikke.²² Nii nagu Ambur, olid ka nemad saanud teadlikuks raamatu ja kunsti tähtsusest eesti kultuuris ning mitmed neist avastanud enda jaoks ekliibristekunsti. Seega on mõistetav, et neist ja nende töödest hakkas lisaks kunstikooli Pallas kunstiajaloo lektorile Julius Genssile²³ kirjutama ka näiteks Tallinna Linnamuuseumi juhataja Hugo Peets²⁴ ning Tartu Ülikooli kunstiajaloo professor Sten Karling,²⁵ samuti viimase õpilane ja hilisem mantlipärija Armin Tuulse.²⁶ Taustaks taas üleriigiline ettevõtmine – Eesti kunstiaasta²⁷ – ja 10. oktoobril 1939. aastal Tallinna Kunstihoones loodud Tallinna Raamatusõprade Ühingu ekliibristekseksioon (hilisema Tallinna Ekliibristeklubi eelkäija). Selle asutajate hulka kuulusid kunstiloolane Julius Genss, graafik Günther Reindorff ja Paul Luhtein.²⁸ Neist esimene oli jälginud Eesti ekliibristika arengut 1920. aastatest saadik²⁹ ning omandanud osa Udo Ivaski raamatumärkide kollektsioonist,³⁰ teised tegelesid ise aktiivselt raamatugraafika, sh. ekliibriste loomisega. Ekliibristekunstnike ja omanikumärki soovivaid raamatusõpru tuli järjest juurde ning nii ühed kui ka teised olid seotud 1939. aastal Tallinna Kunstihoones toimunud Rakenduskunstnike Ühenduse (lühend RaKü) näitusega „Eskliibristeid aastast 1939–1936“.³¹

Enne kui keskenduda Paul Amburi tööle ekliibristega, on vaja veidi täpsemalt selgitada tema hariduslikku tausta. Alustuseks võib öelda, et Amburi jõudmist ekliibriste juurde soosisid ühelt poolt õpingud Tallinna Õpetajate Seminaris (1924–1919), järgnenud õpingud Tartu Ülikooli eesti keele (1924–1929) ja õigusteaduse erialal (1929–1934, lõpetas 1940) ning teiselt poolt vahepeale jäänud töö kooliõpetaja ja -juhatajana (1924–1931) ning kirjastustes (1931–1944: Loodus, Tartu Eesti Kirjastus, Riikliku Kirjastuse müügikeskus).³² Teisisõnu, haritud inimesena tundis ta sisetundmist oma peaaegu viieteist aasta jooksul omandatud teadmisi laiema jagada. Kuid enne pühendumist ekliibriste teemale ja selle kaudu ühiskonna kultuurilise harimiseni, jõudis Ambur koostada mitmeid õppematerjale koolidele ja eesti luule kogumikke, anda ülevaate Noor-Eesti olemusest ja tegevusest ning debüteerida koguni romaaniga „Talvised rändlinnud“.³³ Lühidalt, raamatu kui tarkuse kandja, selle sisu ja vormi väärtustamine näib olevat kindel osa Amburi elust

¹⁹ P. Ambur. Eesti ekliibristest. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, 1942, lk. 6; P. Ambur. Günther Reindorffi ekliibristest. Tartu: [s.n.] 1944, lk. 7.

²⁰ Eesti ekliibriste klassikat puugravüüris. Koost. J. Hain. Tallinn: Kirjastus Kunst, 1983, pagineerimata.

²¹ Pallase viljastavat mõju eesti graafika, sh. ekliibristekunstile on esile tõstnud nt. ka kunstiajaloolane Jüri Hain. – J. Hain. Eesti ekliibriste klassikat puugravüüris.

²² Koos Pallasega tõsteti 1935. aastal ekliibriste loojate taimelavana esile ka Riigi Kunsttööstuskooli (Eesti Kunstiakadeemia eelkäija). – Uudisõpetus kooliõpingis, lk. 9.

²³ J. Genss. Kunstipärase ex-librise näituse kataloog. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjandus-Ühistu, 1935.

²⁴ H. Peets. Mõnda ekliibristest: lisaks: wiis originaal-ekliibrist kunstnike-graafikute Ernö Koch'i, Karin Luts'u, Hando Mugasto, Johann Naha ja Ado Wabbe kavandite järgi, üks tüpograafiline originaal-ekliibrist ja kolm reproduktsiooni, neist kaks originaal-trükimeilt. Tallinn: [s.n.] 1937.

²⁵ S. Karling. Arkadio Laigo. Exlibris puugravüüris. Tartu: [s.n.] 1940, I. Eesti kunsti-aasta. Pagineerimata.

²⁶ A. Tuulse. Hando Mugasto ekliibristed.

²⁷ S. Karling. Arkadio Laigo. Exlibris puugravüüris. Pagineerimata.

²⁸ Eesti ekliibristid. Tallinn: Eesti NSV Raamatuühing, 1987, pagineerimata (voldik).

²⁹ H. Lepik. Julius Genss ja ekliibristika. Tallinn: [s.n.] 2009, lk. 1. Käsikiri Eesti Kunstimuseumi raamatukogus.

³⁰ Teise osa Ivaski kogust omandas Eduard Wiira. – J. Genss. Udo Ivask, lk. 11. J. Genssile ja Ed. Wiirale kuulud suurimad vabariigiaegsed ekliibristekogud. – Uudisõpetus kooliõpingis, lk. 9.

³¹ Kataloogi koostas ja ilmselt eksponeeris valis Julius Genss. – H. Lepik. Julius Genss ja ekliibristika, lk. 12.

³² A. Vinkel. Ambur, Paul. – Eesti Kirjarahva Leksikon. Koost. O. Kruus. Tallinn: Eesti Raamat, 1995, lk. 36.

³³ Samas.

ja identiteedist. Seda kinnitab ka tema töö raamatute kogumisel³⁴ ja levitamisel propagandistina nii rahu³⁵ kui ka sõja-aastail ning väljendatud rõõm raamatukultuuri edenemise üle: „Raamat tungib nüüd [1943] ka nendesse kodudesse, kus ta enne oli unustatud või koguni põlatud.“³⁶

Kust sai aga alguse Amburi kunstihuvi, millela tal ekliibriseid hinnata ja uurida ei oleks olnud võimalik, pole teada. See-tõttu tuleb piirduda üldise tõdemusega, et kujutava kunsti väärtustamine kuulus harituse juurde ja oma osa selles etendasid kindlasti taas raamatud. Väite silmanähtavaks tõenduseks võib pidada ka Paul Amburi isikliku raamatukogu kunstilisi omanikumärke, millest tõenäoliselt esimene pärineb 1930. aastast ehk ajast, kui Ambur oli 26-aastane ja asunud äsja õppima õigusteadust. Esimese ekliibrise valmistas talle 1930. aastal Tartust pärit vene kunstnik Viktor Aleksejev ning see kujutab meest ja naist tähistaeva all üle pilvede kappava Pegasusel seljas, viidates omaniku õpingutele filoloogia- ja õigusteaduskonnas (Pegasus, läbi paberite tor-

gatud sulg; paragrahvimärk, kinniseotud silmadega õiglusjumalanna, tõe ja vale kaalukausid) ning kuulumisele üliõpilaskorporatsiooni Harjola (vastav vapp, ill. 1).³⁷ Muidugi mõista ei jäänud esimene isiklik ekliibris viimaseks, hiljem lisandus sellele veel kümneid erinevate kunstnike töid, viimased *in memoriam* ehk pärast esiekliibriseuuriija lahkumist. Mida need kujutasid, millest kõnelesid, kuidas ja kui mitmel viisil Ambur neid kasutas, nagu ka see, milliseks kujunes Amburi isiklik ekliibristekogu, on omaette artiklit väärt. Siinkohal olgu vaid öeldud, et 44 aasta jooksul, mil Ambur ekliibriseid kogus, kasvas tema kollektsioon pidevalt ja ulatus lõpuks ligi 40 000-ni.³⁸ Isiklik kogu, mis küll ei sisaldanud kõiki ihaldatud töid ja milles ideaalis olid kõikidest ekliibristest olemas dubletid, parimatest koguni kolm eksemplari,³⁹ moodustas kahtlemata suurepärase alusmaterjali Amburi kirglikule uurijatöele.

Amburi esimesed, Saksa okupatsiooni aegsed publikatsioonid

Paul Amburi esimesed ekliibriseid käsitlevad kirjutised ilmusid Teise maailmasõja ajal, täpsemalt Saksa okupatsiooni aastail 1942–1943 ning tutvustasid Eesti raamatuväitu ja ekliibriste

Ill. 1. Viktor Aleksejev (1902–1945). Paul Amburi ekliibris, 1930. Tartu Ülikooli raamatukogu

³⁴ Paul Amburi isiklikus kogus oli juba enne Teist maailmasõda u. 15 000 raamatut, millest 1944. aastal osa ära põles. – A. Vinkel. Ambur, Paul, lk. 36. Pärast sõda soetas ta endale mõistagi uue raamatukogu.

³⁵ P. Ambur. Raamatu levitamise probleeme. – ERK. Üld-, majanduslik- ja kultuuripoliitiline ajakiri (Eesti rahvuslaste klubide häälekandja), nr. 5, 2.12.1938, nr. 6, 30.12.1938, lk. 220–223, 252–258.

³⁶ P. Ambur. Ekliibriste soetamisest ja kogumisest. Tartu: Postimees, 1943, lk. 5.

³⁷ Tartu Ülikooli raamatukogu ekliibriste kogu E 2745.

³⁸ A. Vinkel. Ambur, Paul, lk. 36.

³⁹ Kolmandat eksemplari vajas P. Ambur selleks, et kui ta tahtis ekliibrisest kirjutades ka pildi avaldada, pidi ta selle kirjastusele ära andma. – K. Leib. Minu mälestusi Paul Amburist. Tartu: [s.n.] 2004, lk. 40.

Ill. 2. Ott Kangilaski (1911–1975). Paul Amburi eksliibris, 1940. Tartu Kunstimuseum

Amburi raamat ka tema päevapoliitilist meelsust: teda nõrritab bolševike Eestisse tungimine ja kohaliku Raamatusõprade Ühingu likvideerimine,⁴⁵ konkreetsemalt viitab ta Arkadio Laigo 1940. aastal hoogsalt alanud eksliibrise loomise katkemisele bolševike sissetungi tõttu.⁴⁶

Amburi Nõukogude-vastasust, muide, kajastasid ka mõned talle endale 1940. aastal tehtud raamatuviidad. Neist ühel, Ott Kangilaski töö, oli kujutatud taevast tiirutavat sõjalennukit, mis gooti katedraali – euroopaliku kultuuri ühe sümboli – ja selle kahe läänetorni vahelt läbi sööstab. Hävitaja suitsujoas kappab veel kaarikul „viimne roomlane“ ... kuid ometi näib olukord lootusetu (ill. 2).⁴⁷ Teine eksliibris pärineb Ernst Kollomilt. See mängib Amburi nimesümbolika, kujutades vinnastatud ammuga alasti naist sihtimas ida poole (ill. 3).⁴⁸ Aga kas juhuslikult? Eksliibris valmis mitmes värvivariandis, sh. sini-must-valge ja punasega trükituna, ja esmalt tekstilaoga, mis lubas raamatuviida omanikuna välja lugeda ka Paula. Selle variandi Ambur aga välistas ja Kollomil tuli eksliibris ümber teha.⁴⁹

kogumist üldiselt ning arstide ja üksikute kunstnike – Arkadio Laigo, Gustav Mootse ja teiste viljandlaste,⁴⁰ samuti Richard Kiviti ja Kristjan Raua – eksliibriseid lähemalt.⁴¹

Esiletõstmist väärib eksliibrise soetamist tutvustav raamatuke, mis andis esmaseid praktilisi juhtnööre neile, kes endale eksliibrise soovisid või kavatsesid neid lausa koguma hakata. Tagasihoidliku formaadiga väljaanne, nagu ka sellega peaaegu paralleelselt ilmunud artikkel laia levikuga Postimehes⁴² algab lausega „Rõõmustaval kombel on viimasel ajal märgata suurt huvi raamatute vastu [– –]“ ning sisaldab propaganda eesmärgil ka dr. Oskar Looritsa, dr. Otto Liivi ja Jaan Tõnissoni enda allkirjaga eksliibrise. Samas võib lugeda, et raamatu „Jaan Tõnisson töös ja võitluses“ kõigisse iluköites eksemplaridesse on kleebitud eksliibris.⁴³ (Samasugust eksliibrise propageerimist rahvuslike suurmeeste ja nende raamatuviitade – näiteks Kristjan Raua loodud Ernst Enno, Villem Reimanni, Jakob Vestholmi jt. eksliibriseid – eeskjuu kaudu sisaldas juba Amburi varasem raamat „Eesti eksliibriseist“.⁴⁴) Aga lisaks kultuurilisele propagandale, mis vanade kultuurrahvaste eeskujule osutades innustab soetama raamatuid ja eksliibriseid, väljendab

⁴⁰ P. Ambur. Eesti arstide eksliibriseist. Tartu: Postimees, 1943; P. Ambur. Arkadio Laigo raamatuviitadest. Tartu: [s.n.] 1942; P. Ambur. Gustav Mootse ja teiste viljandlaste eksliibriseist. Tartu: K. Mattiesen, 1944.

⁴¹ P. Ambur. Kristjan Raua eksliibriseist. Tartu: Postimees, 1943; P. Ambur. Richard Kiviti raamatuviitadest. Tartu: [s.n.] 1943.

⁴² P. Ambur. Eksliibrise soetamisest. – Postimees, nr. 257, 31.10.1942, lk. 6.

⁴³ P. Ambur. Eksliibrise soetamisest ja kogumisest. Tartu: Postimees, 1943, lk. 7–8.

⁴⁴ P. Ambur. Eesti eksliibriseist. Tallinn: [s.n.] 1942, lk. 5.

⁴⁵ P. Ambur. Eksliibrise soetamisest ja kogumisest, lk. 37.

⁴⁶ P. Ambur. Arkadio Laigo raamatuviitadest, lk. 6–7.

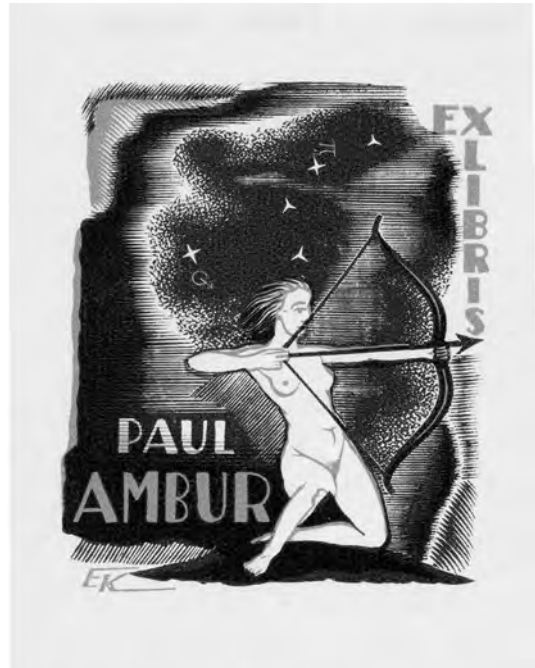
⁴⁷ O. Kangilaski. Paul Amburi eksliibris. 1940, Tartu Kunstimuseum TR 6024 E 189.

⁴⁸ E. Kollom. Paul Amburi eksliibris. 1940. Tartu Kunstimuseum TR 6060 E 224.

⁴⁹ K. Leib. Minu mälestusi Paul Amburist, lk. 28–29.

Amburi kirjutiste juurde tagasi tulles tuleb märkida, et poliitilise alatooniga oli ka tema Kristjan Raua eksliibriseid tutvustanud raamat, vähem samal aastal ilmunud mapp. Kirjeldades Raua 1941. aastal loodud kümnest raamatuviidast kolme – Mart Võitleja, Jüri Maamehe ja Harry Lotsu eksliibriseid –, ütles Ambur, et need võib seostada kunstniku kaasajaga, lisades kirjelduse: „Mart Võitleja raamatuviidal on kujutatud pilvest väljaulatuv käsi hoidmas pikka mõõka põgeneva ja hirmu tundva nelja sortsi ja pahareti pea kohal. Harry Lotsu eksliibrisel tõstab võimas käsi loitva tõrviku sinitaeva taustale.“ Kirjutades, ja ise samal ajal küsides: „Kas nendest kahest ei võiks välja lugeda 1941. aastal toimunud võitlust meie rahva vabaduse eest, kus paharetid aeti põgenema ning võitlev vabadusetuluke tõsteti sümboliseeritult lageda sinitaeva kohale?“ Samasugust kunstniku loomingulist reaktsiooni kogetud Nõukogude okupatsiooni ajale väljendas Amburi meelest Jüri Maamehe raamatuviit, mille keskel on viljavihk sirbiga, paremal pool madal onn ja selle kohal särav päike ning moto „MINA LOODAN LOOJA PEALE“, samas kui vasakule jääb raske must, maad kastev vihmapiiv.⁵⁰ Veelgi intrigeerivam on Amburi jaoks üks Raua 5. märtsil 1940. aastal loodud raamatuviit, mis on pühendatud 13. sajandil elanud Sakala vanemale Lembitule, keda rahvusromantiliselt mõnikord eestlaste kuningaks (*rex*) nimetatakse (ill. 4). Sellel Kalevipoja eeskujul tagasi tuleva Muinas-Eesti kangelase raamatuviidal „hoiavad kolm poolkõnti tõmmatud peopesa loitvat leegikest, mis võib väga hästi sümboliseerida ka Eesti vabadusetulukest, mida peab õrnalt varjama töökätega, et seda ei saaks kustutada juba sel ajal lõõtsuma hakanud hävitustuuled“.⁵¹

Amburi väljaanded sisaldasid mõnikord ka päris konkreetselt Nõukogude-vastaseid seisukohti. Nii näiteks võib Richard Kiviti töid tutvustavast raamatust lugeda, et kunstniku 1930. aastate viljaka eksliibrise loome perioodile „tegid vägivaldse lõpu 1940. a. suvesündmused. Mitmed väga huvitavad tema loodud eksliibrised jäid olude järsu muutumise tõttu klišeerimata ja paljundamata. Hiljem on nende omanikud bolševikkude poolt küüditatud või põlenud ning oma alatistest elukohtadest laiali paisatud.“⁵² Kaudsemalt peegeldas Amburi rahvuspoliitilisi, olude sunnil saksameelseid hoiakuid kõnealuse väljaande pildivalik: Kiviti Leonhard Kahli,

Ill. 3. Ernst Kollom (1908–1974). Paul Amburi eksliibris, 1940. Tartu Kunstimuuseum

Ill. 4. Kristjan Raud (1965–1943). Lembitu Rex eksliibris, 1940. Eesti Kunstimuuseum

⁵⁰ P. Ambur. Kristjan Raua eksliibriseid, lk. 24.

⁵¹ Samas.

⁵² P. Ambur. Richard Kiviti raamatuviitadest, lk. 10–11.

Ill. 5. Richard Kivit (1888–1981). Leonhard Kahli eksliibris, 1939. Eesti Rahvusraamatukogu

Ill. 6. Arkadio Laigo (1901–1944). Otto Schneideri eksliibris, 1942. Eesti Rahvusraamatukogu

ilutrükikoja omaniku raamatuviit kujutab tugeva muskulatuuriga meesakti keeramas suurt hammasratas, mille kohal on kotkatiibadega vapp ja jalge all patakas plaane. See Amburi esile tõstetud 1939. aasta eksliibris järgib nii vormilt kui ka sisult saksa nn. uusasjaliku kunsti suundumusi (ill. 5).⁵³

Teisal kõneleb Amburi meelsusest, tema võitlusvalmidusest ka Arkadio Laigo Karl Langile tehtud raamatuviida esiletõst. Langi, Eesti Vabadussõjas võidelnud ning Tartu Ülikooli riigikaitse ja kehalise kasvatusõpetaja kutse saanud ja Haridusministeeriumi kehalise kasvatusõpetaja vaneminspektorina töötanud mehe⁵⁴ eksliibrisel näeb laia lindiga kokku köidetud mõõka ja kahte raamatut – Eesti Raamatuaastal püstitatud loosungilt „Mõök ja raamat käsi käes!“⁵⁵ laenatud motiive.⁵⁶ Mõõka ja raamatuid kohtab ka Laigo 1942. aasta raamatuviidal, mille ta tegi Carl Klausenile ja Heinz Hühnile, kes olid arvatavasti saksa ametnikud. Otseemalt sõja olukorrale viitab Laigo loodud eksliibris saksa rindekunstnikule Otto Schneiderile. Sellel on kujutatud taevas tiirutavat kolme lennukit, kuid ometi on kunstnik püssi puu najale toetanud ja avanud maalimiseks molberti (ill. 6).⁵⁷ Teades, et 1942. aasta oli Eestis suhteliselt rahulik aeg, mil kultuurielu üldiselt taas elavnes,⁵⁸ siis on Schneideri raamatuviit ajamärk küll. Seda kinnitab ka Amburi 1942. aastal Postimehes avaldatud Laigo eksliibrise lühitutvustus, mis

⁵³ Samas, lk. 6/7.

⁵⁴ 1944. aastal lahkus Karl Lang Eestist. – Album Academicum Universitas Tartuensis 1918–1944. I–III. Koost. L. Lindström, T. Hiio. Tartu: Tartu Ülikool – Eesti Ajalooarhiiv – Eesti Teadusfond, 1994, matrikkel nr. 7264.

⁵⁵ Loosungi mõtet on P. Ambur ise varem avanud ühes raamatuid populariseerivas, võiks koguni öelda programmilises artiklis: „[– –] Raamatut on nimetatud rahva vaimseks relvaks võitluses oma riikliku ja kultuurilise iseseisvuse ning rahvusliku olemasolu eest. Meilgi püstitati Raamatuaastal loosung: R e l v j a r a a m a t k ä s i k ä e s [– –]“ – P. Ambur. Raamatu levitamise probleeme, lk. 220.

⁵⁶ P. Ambur. Arkadio Laigo raamatuviitadest, lk. 14. (Esimest korda kasutas Laigo seda motiivi 1937. aastal raamatukaupmees J. Semmiste eksliibrisel. Samas, lk. 15.)

⁵⁷ Samas, lk. 15.

⁵⁸ K. Kirme. Muusad ei vaikinud. Kunst Eestis sõja-aastail 1941–1944. Tallinn: Kunst, 2007, lk. 17–58.

algab sõnadega: „Eesti taasülesehitamisega on märgatavalt tõusnud huvi ka vaimsete varade vastu [– –]“, ning mille juures on koos kaheksa teise ekliibrisega ära trükitud ka Schneideri raamatuviit.⁵⁹ Amburi isiklikule tutvusele kunstnik Schneideriga näib aga viitavat mehe teise – kas ise Eestis tehtud või siis Saksamaalt kaasa toodud – raamatuviida reprodutseerimine poolteist kuud hiljem avaldatud Postimehe artiklis. Sel saksakeelse raamtekstiga „EIGENTUM DES OTTO SCHNEIDER. WIR SIND DIE URSACHE ALLER TATSACHEN UNSERES LEBENS“ raamatuviidal näeb aeglaselt valgusepüramiidi tippu rühkivat tigu ning purunenud silda.⁶⁰ Ühtlasi avaldub selles kui Amburi valitud illustratsioonis artikli autori hetkemeeleolu: kahe Schneideri töö järjestikune esiletõst ei saa olla juhuslik.

Saksa okupatsiooni aegsest kultuurielust, sh. ekliibrisekunsti elavnemisest rääkides on Ambur eraldi esile tõstnud Gustav Mootse, kelle anne on „nagu varakevadistest külmadest äkki sooja suvepäikesesse pääsenud õiepunng“. 1942. aastal lõi Mootse 45 ekliibrist, mis on poolteist korda rohkem kui kõigil eelmistel aastatel kokku. Tä motiivid ja kasutatud tehnikad muutusid mitmekesisemaks. Amburi tähelepanekute järgi kasutas Mootse sel aastal kõige enam raamatuomaniku elukutset tähistavaid motiive,⁶¹ aga ajaliselt distantsilt vaadates võib neist nii mitmeidki tõlgendada ka kui Eesti rahvusliku ajaloo ainelisi ja seega ka ideoloogilis-poliitilisi seisukohti kandvaid. Näiteks August Miku ekliibris Eesti kaardi ning tammeoksa ja tekstiga „KAS SIIS SELLE MAA KEEL LAULUTULES EI VÕI TAEVANI TÕUSTES ÜLES IGAVIKKU OMALE OTSIDA! KIKKA JAAK“ (1942, ill. 7) ehk tekstiga, mida Ambur on pidanud lausa „eesti motoks“.⁶² Või rahvaluule uurija, ajakirja Eesti Hõim endise toimetaja ja eesti keele õpetaja Elmar Pässe⁶³ ekliibris eesti talu, kandle ja vöökirjaga, või Saaremaalt pärit Viljandi gümnaasiumi eesti keele õpetaja Ks(enia) Kurgveli⁶⁴ ekliibris Saaremaa kaardi, talutee-koduraja ja vöökirjaga (mõlemad 1942).⁶⁵ Sarnast eestluse toonitamist võib täheldada ka järgmisel aastal Aksel Vanasööti taluhoonete ja õunapuude ning tammelehtede ja kolme vapi-lõviga ekliibrisel.⁶⁶ Tuues näiteks Gustav Mootse loodud põllumees Ferdinand Ilis-soni ekliibrise, mida ehib muistne eesti vöökiri, on Ambur ise seletanud, et vöökirjaga ekliibris näitab omaniku „lähemat seotust maa, rahva ja selle ajalooaga“.⁶⁷

Mõnikord on jäänud aga filoloogid ja

Ill. 7. Gustav Mootse (1885–1957). August Miku ekliibris, 1942. Eesti Rahvusraamatukogu

⁵⁹ P. Ambur. Arkadio Laigo ekliibristest. – Postimees, nr. 216, 12.09.1942, lk. 6.

⁶⁰ P. Ambur. Ekliibrise soetamisest. – Postimees, nr. 257, 31.10.1942 lk. 6.

⁶¹ P. Ambur. Gustav Mootse ekliibristest, lk. 12.

⁶² Samas, lk. 19, 35–36, 79.

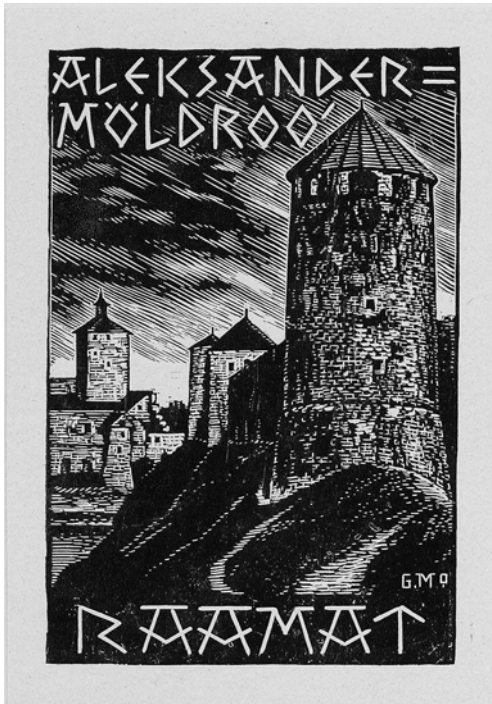
⁶³ Album Academicum, matrikkel nr. 3111.

⁶⁴ K. Kurgvel lahkus 1944. aastal Eestist Rootsi. – Album Academicum, matrikkel nr. 1979.

⁶⁵ P. Ambur. Gustav Mootse ekliibristest, lk. 37, 81 ja lk. 33, 85.

⁶⁶ Samas, lk. 41, 111.

⁶⁷ Samas, lk. 13.

Ill. 8. Gustav Mootse (1885–1957). Aleksander Möldroo eksliibris, 1943. Eesti Rahvusraamatukogu

Ill. 9. Gustav Mootse (1885–1957). Johannes Silla eksliibris, 1944. Repro: P. Ambur. Gustav Mootse eksliibristest. Tartu, 1944, lk. 19.

juristi haridusega Ambur sümbolite tõlgendamisel justkui poolele tee. Ta on näinud küll 1943. aastal Gustav Mootse loodud Aleksander Möldroo eksliibrisel keskaegsete kaitsetornidega linnamüüri ja pidanud seda (küsimärki kasutades) Toolse ordulinnuseks,⁶⁸ aga mitte 1943. aastal ohustatud Eesti idapiiri Narva omaks (ill. 8). Ka Räpina pastori Johannes Silla (Sild)⁶⁹ 1944. aasta eksliibristest (ill. 9) rääkides näib Ambur vältivat oma aja „tegelikkust“ ja jätnud kas naiivsusest või tarkusest eksliibrise põhiidee n.-ö. ridade vahele. Eksliibrist on tutvustatud kui näidet selle kohta, „kuivõrd üksikasjadeni ulatuvad tellijate ettekirjutused“, ja hoidutud küsimusest, miks tellija nii soovis. Amburi avaldatud Johannes Silla kiri Gustav Mootsele kõlas aga nii:

„Joonistasin ise ühe joonise (!), mis kuidagi võiks kaasa aidata mõtte selgituseks. Joonis kujutab inimest (selja tagant nähtuna), kes vaatab üles mägede poole. Inimene hoiab käes risti (rist võiks olla mõlemates kätes ja ei tarvitse olla just nii nagu joonisel), mis sümboliseerib inimest kui risti kandjat üldse, aga võib ka kujutada kristlast. Ülevalt aga langevad valgusekiired ristile, ühtlasi valgustuvad sellest ka mäetipud. Allpool on tagapõhjaks pimedus, kuid kõrgemal lööb tagapõhi heledamaks, just ülalt langevate kiirte mõjul. Ülaosa nurka olen ma asetanud Ps. 121[:]1-2, aga võib-olla leidub sellele mõni sobivam koht, vahest koguni mustal tagapõhjal allpool, valgete tähtedega. See märgib kohta Taaveti lauluraamatust 121 laulus, esimesest kuni teise salmini, kus on öeldud: „Ma tõstan oma silmad üles mägede poole, kust minu abi tuleb; abi tuleb Jehoova käest, kes taeva ja maa on teinud“. See on mulle ammust ajast üks armsamatest salmidest olnud ja seda mõtet soovin leida ka ex librises.“⁷⁰ Paistab siiski, et ainult jumala peale lootmist ei pidanud Ambur ka õigeks, mistõttu ta tõstis 1942.

⁶⁸ Samas, lk. 23, 36, 97.

⁶⁹ Album Academicum, matrikel nr. 9428.

⁷⁰ P. Ambur. Gustav Mootse eksliibristest, lk. 39, 125.

aastal esile Arkadio Laigo tehtud Johan Vetka raamatuviita, kus esiplaanil seisab kilbi ja mõõgaga rõngashames muistne eesti sõjamees (ill. 10).⁷¹

Nii võib ilmselt öelda, et populariseerides Saksa okupatsiooni ajal ekliibriseid, tegeles Ambur ka eestlaste rahvusliku eneseteadvuse kasvatamisega⁷² ning ühtlasi eestlaste kui sakslastega võrdväärse nn. kultuurraha õigustega, omariikluse säilimise vajaduse õigustega. Ta kirjutab: „Et ekliibris on arenenud kunstimeelega raamatusõbra, seega ka kogu rahva kultuurilisuse tunnistuseks, siis on väga tähtis saada ülevaade ühe või teise rahvuse ekliibristest.“⁷³ Ja lisab: „Kuna vaimsete varade rohkus on üheks väärtuse mõõdupuuks, rahvuse olemasolu õigustuseks päikese all, siis on tähtis, et need varad ja nende varade harrastajad oleksid täies suuruses esile ning üldisse teadvusesse tõstetud. Enamike vaimsete varade kandjaks, säilitajaks ja vahendajaks on trükisõna – raamat. Ilmunud trükiste suhtarvu järgi mõõdetakse sageli ka rahva kultuuritaset. Üksikute kodanike raamatuharrastus ja kirjandusesõbralikkus, mille üheks väliseks märgiks ning tunnuseks on ekliibris, moodustab selle aluse, millele ehitatakse rahvuslikku kultuuri.“⁷⁴

Ja raamatud, eriti ekliibriseid tutvustavad raamatud, pidid olema ilusad, mis tegi aga nende väljaandmise kalliks. Amburi esimesed ekliibrise raamatud ilmusid üliväikestes, 50–100-eksemplaristes tiraažides. Neile on iseloomulik graafikale sobilik paberi- ja kartongivalik, osaliselt käsitsi trükitud ja sisse kleebitud illustratsioonid, nii mõnigi kord impressumisse lisatud märged: „Kõik ekliibrised on toodud loomulikus suuruses.“⁷⁵ Lisaks kandsid need, ilmselt kohe nende bibliofiilseteks haruldusteks kavandatud raamatud enamasti autori signatuuri ja eksemplarinumbrit. Nii leiab näiteks tuntud raamatu- ja kunstikolleksionääri Alfred Rõude⁷⁶ kogust Amburi signatuuriga Richard Kiviti ekliibrise raamatu 22., Märt Laarmani ekliibrise raamatu 79. ja Eesti ekliibrise esimese ülevaate 30. eksemplari. Olgu lisatud, et üldse trükiti viimati nimetatud raamatut 50 eksemplari ja, nagu sisekaanel kirjas, oli see mittemüüdav.⁷⁷ See tähendab, et Amburi raamatud jõudsid vaid valitud inimesteni ehk nn. hea maitse koorekihini ning et nende laiem mõju võis jääda väikseks. Ent kui väikseks? Pikemas perspektiivis ehk siiski mitte, sest teatud ja teadvustatud elitaarsus on sageli jõud, mis mõjub ühiskonna laiematele hulkadele innustavalt, kasvatab soovi saada ise sellest osa ja

Ill. 10. Arkadio Laigo (1901–1944). Johan Vetka ekliibris, 1942. Eesti Rahvusraamatukogu

⁷¹ P. Ambur. Arkadio Laigo raamatuviitadest, lk. 23.

⁷² Seda oli teinud P. Ambur ka vabariigi päevil. – P. Ambur. Raamatu levitamise probleeme.

⁷³ P. Ambur. Eesti ekliibrisest, lk. 9.

⁷⁴ Samas, lk. 10.

⁷⁵ P. Ambur. Märt Laarmani ekliibristest. Tartu: K. Mattisen, 1944, impressum.

⁷⁶ A. Rõude kohta vt. A. Allikvee. Missiooniga kunstikolleksionäär. Alfred Rõude (1896–1968). Tallinn: Eesti Kunstimuseum, 2019.

⁷⁷ P. Ambur. Eesti ekliibrisest, lk. 19.

sunnib seeläbi pingutama. Ja tõesti, Saksa okupatsiooni ajast on mitmeid märke, mis kõnelevad raamatu ja eksliibrise kultuuri kiirest edenemisest: ühelt poolt Amburi enda kirjutised, teiselt poolt aga eksliibrisekunstnike ja tellijaskonna vastav tegevus. Keskendumist eksliibrisele kui omanäolisele pisigraafikale ja tarbekunstile soosis kindlasti ka sõjaga kaasnenud kunstivahendite nappus, majanduslangus, isiklike raamatukogude rüüstamise või mahajätmise ehk põgenikustaatuse oht. Seda, mis järgmisel päeval juhtub, ei teadnud keegi.

Amburi nõukogudeaegsed publikatsioonid

1944. aasta sõjategevus ja 1945. aastal alanud Nõukogude okupatsioon tõi endaga kaasa kaose ja ühiskondlikud muutused, millest alljärgnevalt on välja toodud vaid need, mis mõjutasid otseselt Paul Amburit ja eksliibrisekultuuri. 1944. aastal põles Amburi Tartus Aleksandri ja Soola tänava nurgal asunud (juba varem rüüstatud) kodu ning hävis ka osa isiklikust raamatukogust,⁷⁸ sh. ilmselt ka eksliibriseid. Mõistagi polnud Ambur ainus kahjukannataja, Tartu pommitamise ja põlemise tagajärjel kaotasid oma kodu ja vara, sh. oma raamatu- ja kunstikogud sajad inimesed ja mitmed asutused. Sama kordus ka teistes Eesti linnades.

Pärast sõja lõppu jätkus Paul Amburil esialgu tööd, mis sobis üldjoontes tema huvide ja oskustega: aastatel 1945–1948 töötas ta kirjastuses Ilukirjandus ja Kunst, seejärel aastapäevad Eesti NSV Kirjastuskeskuses,⁷⁹ kus ta kolleegideks olid abikaasa Ene, Paul Viiding, Georg-Peeter Meri, August Sang, Viktor Karrus, Villu Toots jt.⁸⁰ Eksliibristega Ambur aga avalikult tegelda ei saanud, sest nõukogude inimene ei vajanud sellist individualistlikku, sellist „kodanlikku kunsti“.⁸¹ Moskva keskvõimu peale surutud kultuuriprogramm oli sotsialistlik, suunatud kommunismi ehitamisele.⁸² Olemas on küll ka Hanno Lepiku mõneti teistsugune arvamus, mille kohaselt „Eesti eksliibriseharrastuse puhkemist võime näha aastatel 1935–1959. Sellel ajavahemikul loodi Eestis 126 eksliibrise aastast.“⁸³ Praeguse uurimisseisu juures seda seisukohta aga jagada ei saa: Lepik ei näi arvestavat Eesti stalinismi ajaga, ennekõike selle kolmanda lainega (1948–1955), mil paljud kunstnikud kas vaikusid või jätkasid tegevust pöranda all, ning teeb oma järeldused avalikku kunstielu, kunstinäitusi ja publikatsioone arvestamata ehk puhtalt statistika põhjal.

Paul Amburit tabas samuti stalinismi nn. kolmas laine. Sellest ei päästnud teda ka vahetult pärast sõda demonstreeritud „nõukogudemeelsus“ – näiteks oli ta 1946. aastal avaldanud ajalehes Sirp ja Vasar ülistuslaulu August Jakobsoni (veel avaldamata!) näidendi „Elu tsitadellis“ kohta.⁸⁴ 1949. aastal sattus Ambur Nõukogude võimuorganite huviorbiiti ning süüdistatuna nõukogudevastaste kirjutiste avaldamises Teise maailmasõja ajal, määrati talle 25 aastat vangistust Sosva üldlaagris Sverdlovski oblastis,⁸⁵ lisaks kogu tema vara, sh. u. 3000 raamatu konfiskeerimine.⁸⁶ Mis raamatud – tõenäoliselt vähemalt osa neist oli varustatud ka eksliibristega – need olid ja mis neist sai, on omaette teema. Siinkohal olgu vaid öeldud, et reaalselt vangistust tuli Amburil kanda siiski vähem: pärast Stalini surma 1953. aastal vähendati ta karistusaega kümnele aastale ja kui kuulutati välja amnestia poliitvangidele, sai ka Ambur 1954. aastal koju tagasi pöörduda ja uuesti

⁷⁸ A. Vinkel. Ambur, Paul, lk. 36; K. Leib. Minu mälestusi Paul Amburist, lk. 41.

⁷⁹ A. Vinkel. Ambur, Paul, lk. 36.

⁸⁰ ERA.R-969.2k.3

⁸¹ K. Leib. Minu mälestusi Paul Amburist, lk. 8.

⁸² Põhjaliku ülevaate nõukogude kunstiprogrammist, selle erinevatest etappidest leiab üldkäsitlusest: Eesti kunsti ajalugu. 6. 1940–1991, I osa. Peatoim. K. Kodres. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2013.

⁸³ H. Lepik. Nakatumisest ja peiteperioodist kuni digitaalse eksliibrise ajastuni. – Raamatukogu 2008, nr. 6, lk. 27–29. Veebis: file:///C:/TMP/RK-6-08.pdf (vaadatud 08.07.2021).

⁸⁴ T. Tannberg. Kuidas kirjanike liit pole seni veel kõiki suutnud liita ühiseks pereks. – Lisandusi Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu asutamise loole aastatel 1943–1946. – Keel ja Kirjandus 2021, nr. 7, lk. 589.

⁸⁵ Album Academicum, matrikel nr. 5586.

⁸⁶ ERAF.129SM.1.2036-1 ja ERAF.129SM.1.2036-2.

kultuuriväljal tööle asuda. Ta täitis aastail 1964–1965 koguni Kunstifondi rändnäituste osakonna direktori kohustusi, jätkates tööd ka ekliibristega.

Juba 1956. aasta kevadel pidas Ambur Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu graafikasektsioonis ekliibristeteemalisi ettekandeid ning kaks aastat hiljem andis nende alusel välja üldkäsitluse „Eesti kunstipärasest ekliibristest“.⁸⁷ Nimetatud esinemiste ja publikatsiooni vahele jäi Amburi peetud ettekanne Eesti Riiklikus Kirjastuses, mille eesmärk oli sõlmida kirjastusega leping raamatu väljaandmiseks. Tegemist oli populaarteadusliku, ilma viideteta, kuid süstemaatilise käsitlusega, mis andis põhjaliku ülevaate ekliibriste ajaloost nii maailmas kui ka Eestis ning tutvustas ekliibriste motiivistikku nende omanike elukutsete järgi, raamatuviitade omanike nimesümboolika, portreede, monogrammide ja vappide kasutamist ekliibristel. Eraldi olid välja toodud ornamentaalilustustega ekliibristed, raamatu kui iseseisva motiiviga ekliibristed ning maastike, lindude-loomade, kõikvõimalike ajalooliste objektide ja fantastiliste olenditega ekliibristed, samuti aktimotiividega ja koguni laste ekliibristed. Omaette peatüki oli Ambur pühendanud ekliibristekunsti tehnilisele poolele, sealhulgas kirjatüüpidele ja -tehnikatele, formaatidele, kujule, paberile, värvile ja paljundusviisidele. Raamatu lõppu lisas Ambur teisi, juba nimetatutest universaalsemaid ekliibriste liigitamisviise, tuues eraldi välja asutuste ja organisatsioonide, perekondade (abelupaaride) ning kinke- ja mälestusekliibristed. Samas andis ta soovitusi kogujatele, pidades vajalikuks taas propageerida ekliibriste kasutuselevõttu – oli ju vaikus kestnud peaaegu neliteist aastat. Lisanud oma käsitlusele mitmeid registreid, mh. eraldi väljatoomist vääriva ekliibriste signatuuride tabeli, löi ta ka senisest palju kindlama aluse raamatuviitade hindamisele.

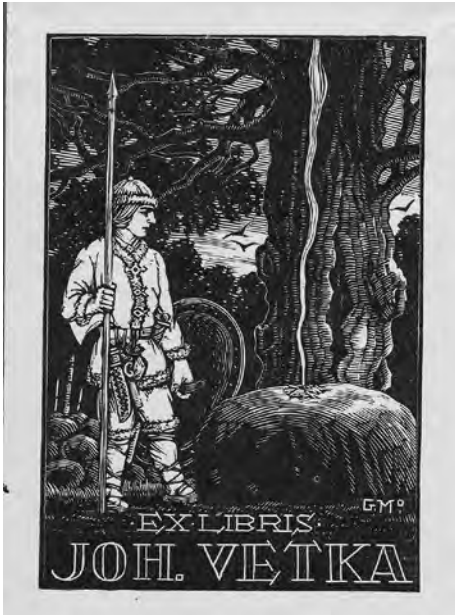
Kirjeldatud üldkäsitlust oli hädasti vaja, sest nagu näitab ühe esimese nõukogudeaegse ekliibriste näituse voldiku sissejuhatus, tuli publikule ekliibriste mõisteki veel (uuesti) tutvustada: „Ekliibriste ehk raamatuviita all mõeldakse raamatuomaniku märki, mis kleebitakse raamatu sisekaanele [– –].“ Kõnealune näitus toimus 1957. aastal Tallinna Riiklikus Kunstimuseumis (tänapäeval Eesti Kunstimuseum) „kolleksionääride-entusiastide“ kaasabil. Tähelepanuväärne on näituse (ja) voldiku koostaja, kunstiajaloolase Hilja Lätti viimane lause: „Nõukogude Eesti raamatu pidev arenemine loob kahtlemata ka kindlamad eeldused ekliibriste mitmekülgsemaks muutumiseks ja ulatuslikumaks levikuks.“ Seda kahest vaatenurgast: esiteks, kasutades keskvõrret – „kindlamad“, „mitmekülgsemaks“, „ulatuslikumaks“ –, viidatakse millelegi, mida asjatundjad teavad, aga mida otse välja öelda veel ei söandata, st. Eesti vabariigi aegsele raamatukultuurile ja ekliibristekunstile, millest edasi minna; teiseks antakse tunnistust selle kohta, et ka Nõukogude Eesti raamat ei saa ekliibristeta läbi, teisisõnu peaks raamat muutuma „kultuursemaks“. Tähelepanu väärivad Paul Amburi töödele konteksti loomise seisukohast ka voldiku illustratsioonid: kümnest vaid üks – Richard Kaljo verivärsk, alles 1956. aastal valminud ekliibrist – on nõukogudeaegne, teised kas Eesti Vabariigi või Saksa okupatsiooni aegsed. Huvitav on vaadata kõrvuti Gustav Mootse Johan Vetkale ja Richard Kaljo endale tehtud raamatuviita: ühel ohvrikivi juures seisatanud muistne eesti sõdur, teisel kunstnik koos kolleegiga (või ta ise, kord istudes, kord seistes?) graafikat, juba tehtud tööd uurimas (ill. 11, 12).⁸⁸ Kui lisada, et Vetka oli 1944. aastal Nõukogude punavägede eest Rootsi põgenenud⁸⁹ ning et Muinas-Eesti sõdur tema uuesti reprodutseeritud ekliibristel haakub hästi nõukogudeaegse saksavastase võitlusega kunstis⁹⁰ (mis sest, et raamatuviit ise pärines Saksa okupatsiooni ajast), siis muutub kõnealuse voldiku pildivalik ajaloo visuaalse allikana kõnekaks.

⁸⁷ P. Ambur. Eesti kunstipärasest ekliibristest. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958.

⁸⁸ H. Lätti (saatetekst). Eesti ekliibriste näitus 1957. Tallinn: Tallinna Riiklik Kunstimuseum, 1957 [voldik], pagineerimata.

⁸⁹ Album Academicum, matrikel nr. 16398.

⁹⁰ Vt. nt. Jüriöö teema käsitlust Teise maailmasõja aegses ja Nõukogude Eesti kunstis: L. Kaljundi, T.-M. Kreem. Ajalugu pildis – pilt ajaloos. Rahvuslik ja rahvusülene minevik Eesti kunstis. Tallinn: Eesti Kunstimuseum – Kumu kunstimuseum, 2018, lk. 185–195.

Ill. 11. Gustav Mootse (1885–1957). Johan Vetka eksliibris, 1944. Eesti Rahvusraamatukogu

Ill. 12. Richard Kaljo (1914–1978). Richard Kaljo eksliibris, 1955. Repro: P. Ambur, Eesti kunstipärasest eksliibrisest. Tallinn, 1958, lk. 55.

Tagasi Paul Amburi tööde juurde tulles võib öelda, et nagu eelnimetatud (näituse)kataloog, nii sai ka Amburi monograafia, mis muu hulgas viitab nii sõna kui eksliibrise reprogale vabariigiaegsele Eraraamatukogu Omanike Kesksele, ⁹¹ ette valmistatud ja teoks just õigel ajal ehk enne 1958. aasta lõpus alanud ja kuni 1960. aastate alguseni kestnud „sula“ esimest tekkinud mõõna. ⁹² Järgmised Amburi publikatsioonid lasid end taas oodata, seekord küll vaid kolm aastat: 1961. aastal ilmusid tema koostatud „5 x 5 eksliibrise puugravüüris“ ja Moskvas toimunud eksliibrise näituse kataloog (vene keeles). ⁹³

Vahekokkuvõtteks võib öelda, et 1950. aastate lõpul oli just Amburil Eesti eksliibrise arenguloost parim ülevaade ning koos jätkuva uurimis- ja kogumistööga hakkas ta oma teadmisi nüüd avaldama nii Eestis kui ka väljaspool Nõukogude Liidu piire. Ülevaate Amburi kirjatöödest on koostanud Heiki Lahi koos Ene Amburi abiga. Amburi publikatsioonide nimekirjast leiab 33 aastatel 1942–1969/70 ilmunud raamatu, kataloogi ja separaadi nimetust eesti, saksa, vene ja taani keeles, välja antud Tartus, Tallinnas, Viljandis, Moskvas, Budapestis, Krasnodaris, Jerevanis, Rudkøbingis. Lisaks 69 artiklit Eesti NSV ajalehtedes ja 25 artiklit ajakirjades ning, mis veelgi tähelepanuväärsem, välismaa perioodikas. Amburi artiklid ei ilmunud sugugi mitte ainult nn. idabloki maades (Ungaris, Tšehhoslovakkias, Saksa DV-s), vaid ka Prantsusmaal, Belgias, Itaalias, Portugalis, Saksa FV-s, Taanis, Rootsis – kokku 64 (!) artiklit itaalia, inglise, portugali, prantsuse, rootsi, saksa, taani, tšehhi, ungari keeles. ⁹⁴

Eelneva põhjal võib ilmselt öelda, et nagu paljudele teistele, oli ka Amburil eksliibrise tegelemine, nende uurimine, neist kirjutamine ja nende kogumine võimalus elada rahvusvahelist kultuurielu, ületada Nõukogude riigi piire, suhelda maailmaga läbi nn. raudse eesriide

⁹¹ P. Ambur. Eesti kunstipärasest eksliibrisest, lk. 172.

⁹² Kõnealuse mõõna põhjuseks peetakse EKP X kongressi ning sellele vastuvõetud otsuseid. Vt. pikemalt: O. Kuuli. Sulaaegsest kultuuripoliitikast. – Kleio 1997, nr. 1 (19), lk. 30–34.

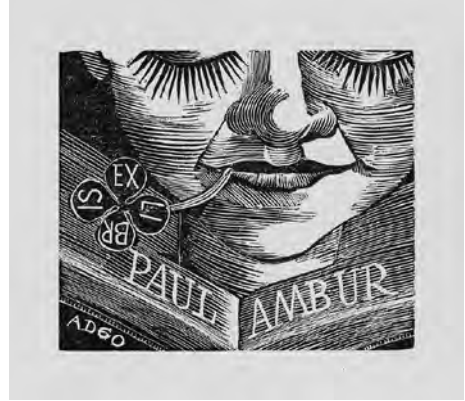
⁹³ Eksliibris Eestoni: kataloog vystavki. Moskva, 1961.

⁹⁴ Eksliibris ja Paul Ambur. Näituse kataloog. Koost. H. Lahi. Tartu: Eesti NSV Riiklik Etnograafiamuuseum, 1975, lk. 21–23.

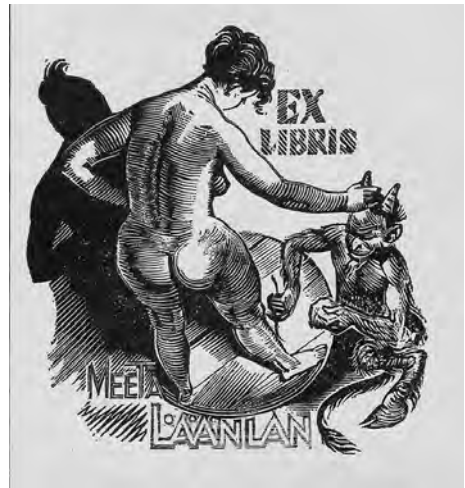
ning, mida samuti ei saa välistada, saada osa ka mõningatest „lääne maailma“ materiaalistest hüvedest. Tasub meenutada, et seesugust võimlust pakkusid ka näiteks kirjale ja esperanto keele harrastus. Esimene välismaa ekliibris Paul Amburi kogus oli tšehhi kunstniku Antonin Dolezali loodud ja see kujutas neljalehelist ristikehina hammaste vahel hoidvat, suletud silmadega naisenägu (1960, ill. 13).⁹⁵ Aastapäevad varem, 1959. aasta lõpul oli Amburil tekkinud kontakt Soome ekliibrisekogujast äri-mehe Paavo Helkamaga, kes tema vahendusel Johannes Juhansoolt ekliibrise tellis (1960). Just sellest ekliibrisest sai Kalju Leiva arvates alguse Eesti-Soome, kahe hõimurava ekliibrisesõprus.⁹⁶

Kirjeldatu peegeldab nn. poliitilise sulaga saabunud Eesti kultuurielu uuenemist ning kohati ka jätkumist sealt, kuhu see stalinistlike võimuaktide ja repressioonide tõttu pooleli jäi: lisaks järkjärgulisele rahvusvahelistumisele näiteks kas või aktimotiiv. Kaarsillad Eesti Vabariigi ja sulaaegse kunstielu vahel on ekliibrisekunstis selgelt nähtavad. Nii kohtab naisakti Richard Kaljo loodud raamatuviitadel: maalikunstnik Aarne Miikmaa 1940. aasta ekliibrisel ja graafik E(rnst) Tiido 1943. aasta ekliibrisel ning 1950. aastate lõpus ja uue kümnendi algul loodud skulptor Olavi Männi, raamatu- ja kirjakunstnik Heino Kersna ja graafik Alex Kütti ekliibristel.⁹⁷ Tegemist on Kaljo tehtud ekliibristega kolleegidele ning tänapäeva vaatenurgast ehk mõneti ootamatult avalduva seisukohaga: alasti naised on (olnud) osa (mees)kunstnikuks olemisest.⁹⁸ Märgatav on ka suhtumise muutumine naistes:

maskuliinse vaatenurga laienemine, feminiinse erootika tulek kunsti. 1958. aastal rääkis Ambur aktist veel väga ettevaatlikult ja põhjendas motiivi vähest esinemist nii: „Meil [on] aastasadu valitsenud kristlik-kösterlikmoraal koos valehäbiga, mis pidas alasti inimkeha kujutust patuks ning ebakõlbeliseks [– – –]“; ning lisas samas justkui piiride kompamiseks illustratsioonidena mõned Pallase-aegsed aktimotiiviga ekliibrised: Ella Mätiku Joh. Lossmanile ja Arkadio Laigo Enn Loole tehtud raamatuviidad (1940, 1943).⁹⁹ Seda, milliste kahtlustega ja ühtaegu provokatiivselt akt kunstikultuuri sulaajal naasis, illustreerivad aga hästi samas reprodutseeritud Richard Kaljo loodud Meeta Läänlani ja Herman Kidroni ekliibris (mõlemad 1956). Esimesel näeb selja tagant esitatud naisakti, keda modelleerib kurat ise (ill. 14),¹⁰⁰ teisel ekliibrise omaniku

Ill. 13. Antonin Dolezal. Paul Amburi ekliibris, 1960. Eesti Rahvusraamatukogu

Ill. 14. Richard Kaljo (1914–1978). Meeta Läänlani ekliibris, 1956. Eesti Rahvusraamatukogu

⁹⁵ Ekliibrisel on dateering 1960, selle repro all eksitavalt 1959. – K. Leib. Minu mälestusi Paul Amburist, lk. 29.

⁹⁶ Hiljem ilmus ka sama pealkirjaga raamat. K. Leib. Minu mälestusi Paul Amburist, lk. 34.

⁹⁷ P. Ambur. Richard Kaljo ekliibrised. Tallinn: Eesti Raamat, 1969, lk. 17, 19, 22.

⁹⁸ Teine elukutse, mille „embleemiks“ sobis hästi naisakt, oli arsti oma, näiteks Richard Kaljo ekliibrised günekoloog Harry Ernitsale. – P. Ambur. Richard Kaljo ekliibrised, lk. 20.

⁹⁹ P. Ambur. Eesti kunstipärasest ekliibrisest, lk. 139.

¹⁰⁰ Samas, lk. 85.

Ill. 15. Richard Kaljo (1914–1978). Paul Amburi eksliibrised, 1972. Eesti Rahvusraamatukogu

initsiaali ja perekonnanime vahele paigutatud viisnurka ning üht väljakutsuvalt poseerivat ja teist häbelikuna selja tagant kujutatud naist. Olgu ka lisatud, et 1950. aastate lõpul aktiveemaga välja tulnud Amburil endal oli 1970. aastate alguseks juba kaks alasti naisega lausa erootilist raamatumärki – mõlemad Richard Kaljo tööd (ill. 15).

Tahaks veel rõhutada, et kasutades Eesti eksliibrisekultuuri näidetena hulgaliselt vabariigieelseid ja -aegseid raamatuviitu, aitas Ambur kaasa stalinismiajal maha vaikitud või koguni taunitud teemade, samuti läände põgenenud (näiteks kunstnik Karin Lutsu¹⁰¹) või Eestis represseeritud inimeste (näiteks raamatu- ja ühtlasi eksliibrise ajaloolase Friedrich Puksoo) kultuurilukku või -ellu tagasitulekule. Ja erinevalt vabariigiaegsetest tiraažidest olid Amburi nõukogudeaegsete väljaannete trükiarvud väga suured – ainuüksi monograafiat „Eesti kunstipärasest eksliibrisest“ ilmus 1958. aastal 7000 eksemplari ehk enam kui 100 korda rohkem kui 1943. aastal viiekümnes eksemplaris ilmunud ja varsti bibliofiilseks harulduseks muutunud raamatuke „Eksliibrise soetamisest ja kogumisest“.

Kirjeldatut saavutada, omamoodi eksliibrise loomise ja kogumise plahvatust põhjustada polnud kerge, nii mõnigi kord tuli suuremate eesmärkide nimel teha kompromisse, mida võib märgata Amburi publikatsioonide nimekirjast ning millele on vihjanud teda isiklikult hästi tundnud ning teda oma õpetajaks ja inspireerijaks pidanud kolleksionäär Kalju Leib.¹⁰² Neist kompromissidest hoopis olulisem oli Amburi järjepidev töö Eesti ja teiste Nõukogude vabariikide kunstnike eksliibrise tutvustamisel nii riigi siseselt kui ka välismaal.¹⁰³ Kirjasõnas ilmunud tutvustustele lisandus laiahaardeline eksliibrise saatmine-vahetamine, samuti näitustegevus, sealhulgas eksliibrisekunsti uut suunda näitavate teemadega – näiteks Tallinn

¹⁰¹ Täpsemalt tutvustas Ambur Lutsu 1936. aastal Reeli Rooveltile ja Vilja Uustalule loodud raamatuviitu. P. Ambur. Eesti kunstipärasest eksliibrise, lk. 140.

¹⁰² K. Leib. Mälestusi Paul Amburist, lk. 45. Konkreetne näide: P. Ambur. V. I. Lenin eesti kunstnike eksliibristel. – Rahva Häääl, 11.11.1970.

¹⁰³ Eksliibris ja Paul Ambur, lk. 6.

ekskliibristel¹⁰⁴ – väljatulek. Nii ühest kui ka teisest ülevaate saamine nõuab veel uurimist, mistõttu olgu siinkohal piiratud vaid nende mastaapsete nähtuste lühitutvustusega.

Kui kunstnike ja kunstipubliku huvi ekskliibrise vastu hüppeliselt kasvas, hakkasid lisaks Kunstimuuseumile raamatuviitade näitusi korraldama ka teised mäluasutused. Juhtiva koha selles võttis endale 1960. aastate alguses Fr. R. Kreutzwaldi nim. Eesti NSV Riiklik Raamatukogu (Eesti Rahvusraamatukogu), kus tehti ekskliibrise kogumise, katalogiseerimise ja populariseerimise alal väga süstemaatilist tööd. Oma osa töö käivitamisel oli Paul Amburil, kelle kogust pärines 1961. aasta ekskliibriseid tutvustaval näitusel lausa 90% töödest¹⁰⁵ ja kelle kogutud teadmisi töös pidevalt kasutati.

Õeldu ei tähenda, et kogu „ekskliibrise plahvatuse“ võiks taandada Paul Amburi isikule, kelle entusiastlikku, vajaduse korral erinevate institutsioonide, sh. tsensuuriorganite vahel balansseerivat tegevust ekskliibrise populariseerimisel soosis kommunistliku riigi plaanimajandus. „[– – –] ekskliibris on neid kunstialasid, kus ilmekalt täidetakse NLKP programmi nõuet – „ühiskonna kunstivarade areng ja rikastumine saavutatakse massilise kunstilise isetegevuse ning professionaalse kunsti ühendamisel“;“ kirjutati 1961. aastal Eestis loodud ekskliibriseid fikseerivas näituse kataloogis ja „Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programmile“ viidates. Tõstes nimeliselt esile mitmeid nii Tallinnas kui ka kaugemal elavaid kunstnikke ja harrastuskunstnikke, lisati: „See tõendab, et Eesti NSV ekskliibrisekunst on õigel teel, et sellest on arenenud üks kõige massilisemaid ja isikulähedasemaid kunstižanre, mis koos raamatuga jõuab lähematel aastatel kindlasti iga Nõukogude Eesti töötaja koduni.“¹⁰⁶

Ja tõesti, juba järgmisel, 1962. aastal loodud ekskliibriseid tutvustava näituse kataloogis on olnud põhjust nentida: „Raamatuviit levib mitte üksnes suuremates keskustes, vaid ka väikelinnades ja maa-asulates, pakkudes kavandamise erutust, loominguliste mõtete teostamise vaeva, valmistöö rahuldust ning õnnestunud vaba aja veetmist.“¹⁰⁷ Nii lisandus igal aastal ekskliibrisekunsti väljale üha uusi nimesid ning see vabariigi päevil veel oma olemuselt elitaarne kultuurinähtus muutus osaks nõukogulikust, rõhutatult demokraatlikust rahvakultuurist, sest „Kunst kuulub rahvale!“, nagu kõlas leninlik loosung. Kuid tuleb tunnistada, et samal ajal jätkus ka vabariigi ajal alanud raamatu- ja kunstisõprade koondumine: 1970. aastail tekkis mitmeid ekskliibriseklubisid,¹⁰⁸ kus ekskliibriseid uurisid, tellisid, kogusid, näitasid ja vahetasid näiteks kohalikud tehase või kae-

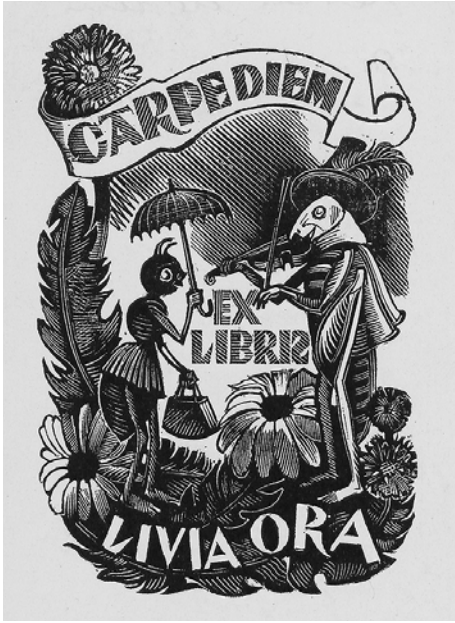
¹⁰⁴ P. Ambur. Tallinn ekskliibristel [M. Gorki nim. Tallinna Keskraamatukogus toimunud näituse kataloog]. Tallinn: Eesti NSV Kultuuriministeerium, 1963. Hiljem arendas P. Ambur teemat edasi, korraldas keskraamatukogus veel ühe Tallinna-teemaliste ekskliibrise näituse ja andis välja veel ühe kataloogi. – P. Ambur. Tallinn ekskliibristel [M. Gorki nim. Tallinna Keskraamatukogus toimunud näituse kataloog]. Tallinn: Eesti NSV Kultuuriministeerium, 1969. P. Amburi tööd Tallinna ekskliibriseiga jätkas pärast tema surma sisuliselt kunstiajaloolane ja ekskliibrisekollekttsionäär Jüri Hain, kelle koostatud uues kataloogis osutatakse küll 1963. aasta näitusele „Tallinn ekskliibristel“, kuid Amburile kui selle ja järgmise samateemalise näituse koostajale mitte. Vt. J. Hain. Tallinn ekskliibristel. Tallinn: Kirjastus Kunst, 1980.

¹⁰⁵ H. Kaev. Eesti NSV ekskliibrised 1961. Näituse kataloog. Tallinn: Fr. R. Kreutzwaldi nim. Eesti NSV Riiklik Raamatukogu, 1962, pagineerimata.

¹⁰⁶ H. Kaev. Eesti NSV ekskliibrised 1961, pagineerimata.

¹⁰⁷ N. Raid. Eesti NSV ekskliibris 1962. Näituse kataloog. Tallinn: Fr. Reinhold Kreutzwaldi nim. Eesti NSV Riiklik Raamatukogu, 1963, pagineerimata.

¹⁰⁸ Tartus koondusid ekskliibriseühvillised 1972., Kohtla-Järvel 1975., Pärnus 1980. aastal ja mujal veel hiljem. Kollekttsioneerimise kõrval tegeldakse enesetäiendamisega; koos käiakse tavaliselt kord kuus kindlal nädalapäeval, sagedased külalised koosolekutel on kunstnikud ja kunstiteadlased. Lisaks toimuvad õppekäigud Kunstimuuseumi ja raamatukogudesse; korraldatakse regulaarselt näitusi. Traditsiooniks on kujunenud Tallinna ja Tartu ekskliibrisekunstnike ülevaatenäitused, samuti tehakse temaatilisi väljapanekuid, näiteks „Leniniana ekskliibristel“, „Kirjandusteemalisi raamatumärke“. Tavaks on saanud rändnäituste korraldamine, trükitakse katalooge; klubidele korraldatakse suviseid ühisseminare looduslikult kaunis kohas seminaridel on osalenud teiste liiduvabariikide inimesi; Tallinna klubi on vastu võtnud Soome ekskliibrise klubi delegatsiooni; Eesti ekskliibriseid on tutvustatud väljaspool – Moskvast, Kišinjovist, Riias jm. (Vt. Eesti ekskliibrised, pagineerimata voldik.) Ekskliibriseid kokkutulekutele pühendati omaette ekskliibriseid, mis enamasti keskendusid ühe või teise kokkutuleku koha eripära väljatoomisele. – Eesti ekskliibris 1900–2000. Käsikiri Eesti Kunstimuuseumi raamatukogus.

▲ Ill. 16. Alar Kotli (1904–1963). Viido Kotli eksliibris, 1941. Eesti Rahvusraamatukogu

◀ Ill. 17. Richard Kaljo (1914–1978). Livia Ora eksliibris, 1946. Eesti Rahvusraamatukogu

vanduse juhtkonna liikmed, ajakirjanikud, õpetajad. Eksliibristest võisid huvitada ka n.-ö. lihtsamad inimesed, nagu teenistujad, meditsiinitöötajad, tuletõrjujad jmt., kel olid vaimsed huvid, aga kes mingil põhjusel ametkondlikus hierarhias esile tõusta ei saanud. Eksliibristeklubide tegevust koordineeris Eesti NSV Raamatuühing, mis tähistas 1975. aastal eesti raamatu 450 aasta juubelit ning samal ajal ja vormiliselt ka 35 aasta möödumist Eesti NSV loomisest ja 30 aasta möödumist Teisest maailmasõjast ehk Suurest Isamaasõjast, samuti trükikunsti 500 ja eesti eksliibriste – eeldusel, et esimese eksliibriste tegi Kristjan Raud 1900. aastal oma vennale Paulile – 75 aasta juubelit, andes välja eksliibriste valikkataloogi. Kataloogi kaant ehtis Tallinna vaatega eksliibris, lisaks numbrid-tähed 1525, 1975 ja ENSV 35.¹⁰⁹

Eksliibriste muutumist rahvalikuks kultuurinähtuseks toetas ka kool, kus noorsoole eksliibristest räägiti ja kus igauks endale kunstitunnis eksliibriste kujundama pidi. Eesti ühe kõige produktiivsema eksliibristekunstniku Evald Okase¹¹⁰ poeg, tulevane kunstnik Jüri Okas esines oma eksliibristega koguni Kreutzwaldi-nimelise raamatukogu 1961. aasta näitusel.¹¹¹ Tõenäoliselt andis laste eksliibriste loomisele eeskujuna Paul Amburi monograafia „Eesti kunstilisest eksliibristest“, milles oli laste eksliibristele pühendatud omaette peatükk. Ühenduslüliks vabariigi- ja sulaja laste eksliibriste vahel oli Amburi raamatus reprodutseeritud Arkadio Laigo Einar Antnikule (1939), eelkõige arhitektina tuntud Alar Kotli Viido ja Tõnu Kotlile (1941, ill. 16), Gustav Mootse Heli Sillale (1943) ning Richard Kaljo Livia Orale (1947) loodud eksliibristed. Liviale kahes variandis loodud raamatuviidal näeb laste mänguasjade asemel pildikest Ivan Krõlovi valmist „Sipelgas ja rohutirts“ (ill. 17).¹¹²

Püüd raamatuviitadel kasutatud sümbolikat lahti mõtestada, osutada päevapoliitikale või filosoofiale on Amburi kirjutistele iseloomulik ja eristab teda enamikust teistest autoritest. Nii on ta kirjeldanud R. Kuusmaa eksliibrist mitte ainult nimesümbolika, vaid üldnimliku-kultuurilise mõttemalli kaudu: „Kui känd ja sellest väljakasvav noor kuusk sümboliseerivad elu

¹⁰⁹ Eesti eksliibris 1974–1975. Tallinn: Eesti NSV Raamatuühing, 1977, lk. 5.

¹¹⁰ P. Ambur. Evald Okase eksliibristed. Tallinn: Eesti Raamat, 1969, lk. 65. Vt. ka: V. Raam. Eksliibris ja Evald Okas. Tallinn: Kirjastus Kunst, 1986.

¹¹¹ H. Kaev. Eesti NSV eksliibristed 1961, pagineerimata.

¹¹² P. Ambur. Eesti kunstipärastest eksliibristest, lk. 141–144.

igavesti kestmist, siis maha saetud vanast kuusest on saanud kännu ümber asetatud lauaoasid ja raamatud, milles ekliibrise omaniku nimetähed. Omaniku nime tähttähele graafiline tõlgendus on seega juhitud nii reaalsesse kui ideelisesse maailma, seega olemusse, millest koosneb inimese mõttevald ja selle konkretiseering – raamatud.¹¹³

Kunstiajaloolase haridusega kirjutajatest eristab teda aga see, et ta on kasutanud suhteliselt vähe „kunstivaldkonna spetsiifilist sõnavara“, selliseid väljendeid nagu „tundeline“, „tundejõuline“, „hoogne“, „värske“, „ilu kehastus“, „suursugune rahu“ või „pinnarütm“, „vormikäsitlus“, „lopsakas“ jne.¹¹⁴ See on ka mõistetav, kui meenutada, et Amburil oli filoloogia ja õigusteaduse taust. Kuidas Ambur end ise kunstiväljal positsioneeris, ei oska öelda. Võib-olla pidasid teised teda rohkem kunstiajaloolaseks kui ta ise. Nii näiteks on Kalju Leiva mälestustes kild sellest, kuidas ekliibriste koguja Platon Kuusik on Amburi kui kolleksionäärast konkurendi kohta kord öelnud: „Ambur peab ennast kunstiteadlaseks. Sitta ta on!“ Hinnangu vahendaja kommentaar labasele ütlusele kõlas samas nii: „[---] Ambur oli ekliibriseasjanduses praegust kõnepruuki kasutades h a r r a s t u s t e a d l a n e, ent oli peajagu kõrgem ja andis silmad ette paljudele. Need päris kunstiteadlased enamasti lihtsalt vaikisid ekliibristest. Ambur on korduvalt öelnud: „Eesti ekliibris on teaduslikult uurimata.“¹¹⁵ Miks uurimata ehk miks professionaalsed kunstiteadlased „enamasti lihtsalt vaikisid“, on käesolevast ülevaatest põhjalikumalt käsitlemist ja vahest ka korrigeerimist vajav teema, sest põhjuseid nende karmide sõnadega välja toodud nähtusel võis olla mitu. Üks, nagu eespool juba viidatud, võis olla see, et Ambur ise kirjutas hästi ning Fr. R. Kreutzwaldi nim. raamatukogu oli hakanud muuhulgas tema enese toel samuti raamatuvitadega süstemaatiliselt tegelema, mistõttu suurt vajadust selles küsimuses veel kusagilt väljastpoolt sekkuda ei olnud. 1962. aastal oli raamatukokku tööle asunud suurte kogemuste ja ambitsioonidega kunstiteadlane Niina Raid,¹¹⁶ kes 1963. aasta raamatukogu ekliibriste näituse kataloogi eessõnas sõnastas selgelt oma (asutuse) eesmärgi: luua riikliku raamatukogu juurde täielik „Eesti NSV ekliibriste kogu“.¹¹⁷ Pärast Raidi lahkumist 1963. aastal Tartu, jätkasid Eesti uute ekliibriste tutvustamist raamatukogu egiidi all Eesti NSV Kultuuriministeeriumi toetusel esmalt Evi Kukk, hiljem Rein Loodus, kes tegelesid ka ise ekliibriste kogumisega.¹¹⁸ Hulga artikleid ekliibristest avaldasid hiljem ka teised institutsioonid-organisatsioonid ning eraviisiliselt ekliibrise kolleksionäärid ja mitte-kunstiajaloolastest ekliibristid, eriti arvukalt 1970. aastate lõpus ja 1980. aastatel ehk juba pärast Paul Amburi lahkumist. Eraldi väljatoomist väärivad siin Villem Raami 1986. aastal ilmunud raamat „Ekliibris ja Evald Okas“ ning 1990. aastal Rein Looduse ja Heikki Lahi koostatud näituse „Eesti ekliibris 1900–1990“ kataloog.¹¹⁹ Erinevalt Lahist oli Raami ja on Looduse puhul tegemist professionaalsete kunstiajaloolastega.

Kokkuvõtte asemel ehk *in memoriam* Paul Ambur

Paul Ambur, Eesti kunstipärase ekliibrise üks kõige põhjalikumaid uurijaid ja mõjutajaid,¹²⁰ suri 1974. aastal. Mõni aeg hiljem korraldati Tartus Eesti NSV Etnograafia Muuseumis (Eesti Rahva Muuseumis) tema mälestuseks näitus ning anti välja kataloog „Ekliibris ja

¹¹³ P. Ambur. Günther Reindorffi ekliibristest, lk. 8 jj.

¹¹⁴ Eesti ekliibris 1974–1975, lk. 6–7.

¹¹⁵ K. Leib. Minu mälestusi Paul Amburist, lk. 25.

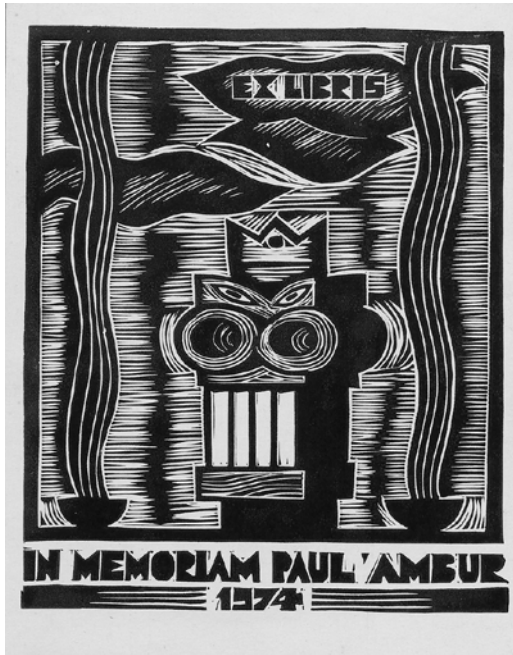
¹¹⁶ Niina Raidi eelmine ametikoht oli Tartu Kunstimuseumi teadusdirektor (1959–1962).

¹¹⁷ N. Raid. Eesti NSV ekliibris. 1962 näituse kataloog. Tallinn: Fr. R. Kreutzwaldi nim. Eesti NSV Riiklik Raamatukogu, 1963, pagineerimata.

¹¹⁸ Ekliibriseomanike nimekirju on avaldatud jooksvalt. Evi Kuke ja Rein Looduse, nagu ka eespool mainitud Jüri Haini kuulumisest kolleksionääride hulka annavad näiteks tunnistust: Eesti ekliibris `90–`92. Kataloog. Koost. Evi Kukk. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 1994, pagineerimata; Ekliibris Eestis 1900–2000.

¹¹⁹ R. Loodus, H. Lahi. Eesti ekliibris 1900–1990; V. Raam. Evald Okas ja ekliibris. Tallinn: Kunst, 1986.

¹²⁰ Kõige põhjalikumaks ekliibrise uurijaks on P. Amburit nimetanud varem Jüri Hain. – Eesti ekliibrise klassikat puugravüüris, pagineerimata.

Ill. 18. Lembit Lepp (1931–2002). Ekliibris *im memoriam* Paul Ambur, 1974. Eesti Rahvusraamatukogu

variandis loodud ekliibrisel näeb kaht suitsevat tuhaurni ja raamatutest laotud sambalaadset kuningat urnide vahel – justkui poleks surnud vaid suur inimene, isiksus, vaid ka raamatute ja ekliibrise kuningas (ill. 18). Samavõrd kujundlik on Richard Mutso töö, kus alt üles ja ülalt alla kiirgavatest valgusvihkudest kui raamatuservadest moodustub liivakell – kõige kaduvuse sümbol, mille põhjas kui püramiidil või igavese tule tahina seisab inimitäpp.¹²⁴ Raamatuviidaga – *In memoria Paul Ambur* – reageerisid ka Amburi sõbrad-kunstnikud piiri taga, näiteks venelased Nikolai Kofanov ja Anatoli Kalašnikov ja lätlane Pēteris Upits.¹²⁵

Mõistagi oli mõne ekliibrisekunstniku ja kollektsionääri suhe Amburiga tihedam kui teistel. Lähedasem neil, kes suhtusid Amburisse kui õpetajasse. Väärt õpetajana ei olnud ta mitte üksnes selgitanud kunstnikule hea ekliibrise tähtsamaid tunnuseid – näiteks teksti selgus ehk loetavus –, vaid sillutanud nii mõnelegi, näiteks Johannes Juhansoole teed töö tellimuse juurde. See, et Ambur nähtud vaevast ka ise Juhansoo raamatuvitade, olgu siis talle endale või ta pereliikmetele või kellelegi teisele tehtud ekliibrise eksemplaride¹²⁶ või hoopis põnevate vestlustena kasu sai, on hästi koostöötava õpetaja-õpilase puhul loomulik. Nagu ka see, et õpetajana õnnestus Amburil Juhansoo 1963. aastal sügavast depressioonist välja tuua ning tööd ekliibristega jätkama meelitada.¹²⁷ 1964. aastal koostas Ambur Juhansoo ekliibristest näituse ja andis välja tema töid tutvustava kataloogi „150 ekliibrise puugravüüris“.¹²⁸

Paul Ambur“.¹²¹ Eessõnas kirjutab kataloogi koostaja Heikki Lahi: „Suure töö ekliibrise propageerimisel ja katalogiseerimisel meie vabariigis on teinud Paul Ambur. Enamik meie kollektsionääridest on saanud innustust ning nõuandeid just temalt. Peaaegu sama tuleb öelda ka ekliibrise autorite kohta, on ju P. Amburi kogu koos paljude riikide ekliibrisealase perioodikaga olnud allikaks, mille kaudu mitmed mehed on tutvunud välisriikide selle ala parimate graafikute töödega. Kui lisada artiklid, raamatud ja kataloogid ekliibristest ja nende autoritest, mis on aidanud tutvustada nõukogude ekliibrisekunstnikke meil ja välisriikides, siis võib öelda, et Paul Ambur on olnud enam kui 30 aasta jooksul meie ekliibrisekunsti suurim arendaja, edasiviija ja propageerija.“¹²²

Väga kõnekas on see, kuidas reageerisid Amburi lahkumisele kunstnikud. Kalju Leiva andmeil tegid kaheksa kunstnikku 14 ekliibrise.¹²³ Lembit Lepa neljas

¹²¹ Ekliibris ja Paul Ambur.

¹²² Samas, lk. 5.

¹²³ Ekliibrised avaldatud: K. Leib. Minu mälestusi Paul Amburist, lk. 16.

¹²⁴ Samas, lk. 12–14, 19.

¹²⁵ Samas, lk. 15.

¹²⁶ Samas, lk. 27.

¹²⁷ Samas, lk. 48.

¹²⁸ P. Ambur. 150 ekliibrise puugravüüris. Johannes Juhansoo ekliibrise näituse kataloog 2.–31. X 1964. Tallinn: Eesti NSV Kultuuriministeerium – M. Gorki nim. Tallinna Keskraamatukogu, 1964.

Seisukohta, et sulaajal toimunud eksliibriste „plahvatuse“ põhjustas Ambur, on tegelikult varem väljendatud, mis on ka mõistetav, sest „Ambur oli mees, kellest ei saa ega tohi vaikida [– –] ta oli suur inimene, isiksus [– –] Tema panus eesti eksliibriste tutvustamisel koduja välismaal oli suurem kui ühelgi teisel eestlasel. Ta oli oma huviala fanaatik ja väsimatu töömees.“ Lisaks oli ta ka omanäoline oma aja „peegel“.¹²⁹ Ja just see viimane – Ambur kui oma aja peegel ühes kogu ta eksliibrisealase tööga (kollektsioneerimine, uurimine ja populariseerimine) – ongi see, miks temast, ta tööst ja eksliibristest tuleks rääkida nüüd, mil kunstiajaloolased-teadlased tunnevad üha suuremat huvi kunstnike osalusel sündinud visuaalkultuuri vastu, mil enam ei räägita ainult „kõrgest“, teatud esteetilistes kategooriates püsivast elitaarsest originaalkunstist ning mil ajaloolased on hakanud üha enam tunnistama visuaalsete allikate võimet kõnelda ajaloolistest nähtustest, mida kirjalike allikate vahendusel on raske tabada. Õeldu ei tähenda, et eksliibrist ei võiks käsitleda kui kvaliteetset kunstiteost.¹³⁰ Muidugi võib, kuid mitte ainult nii. „Kõik omanikumärgid – eksliibrised, monogrammide, initsiaalid, autograafid, nimede lühemad või pikemad variandid, majamärgid, tekstid raamatu kasutaja või kinkija ning saaja nimedega [– –]“ – nagu on kokkuvõtvalt märkinud Mare Luuk, Tiit Reimo ja Endel Valk-Falk oma Oleviste raamatukogu, Tallinna vanima raamatukogu uurimise juures – „kõnelevad inimesest, kelle kätest raamat on läbi käinud [– –]“; olles samas „ka iga konkreetse raamatu „oma eluloo““ tähised.¹³¹ Ja veel kord: eksliibrised kõnelevad mitte ainult sellest, vaid ka palju laiemalt ühiskonnast ja selle muutumisest, aastast aastasse ning korrelatsioonis mitmete teiste kultuurinähtustega. Lühidalt öeldes on eksliibrise uurimises suur potentsiaal ja Paul Ambur on see, kelle toel see uurimisbaas suuresti on sündinud.

Lõpetama võiks aga jääda Paul Amburi kogus olnud ja juba Eesti Vabariigi päevil eksliibriste vastu huvi tundnud kollektsionääri August Rebase¹³² 1960. aastal loodud raamatuviida pilt, millel on nii omal ajal kui praegugi aktuaalne üleskutse: „Kõiki kultuurivarasid tuleb koguda ja hoida.“ (ill. 19)

Ill. 19. August Rebane (1885–1965).
August Rebase eksliibris, 1960.
Eesti Rahvusraamatukogu

¹²⁹ K. Leib. Minu mälestusi Paul Amburist, lk. 7–8.

¹³⁰ Juba 1935. aastal kirjutas Julius Genss: „Raamatumärkide väike formaat, nende kuuluvus üksikule isikule, kelle maitseid ja kalduvusi tuleb arvestada märgi loojal, on tekitanud olukorra, et märk on kunstnikele kujunenud nii õelda oma kompositsiooni ande rakendamise proovikiviks.“ – J. Genss. Ed. Viiralt ex-libriseid, pagineerimata. Kaheksa aastat hiljem ja korduvalt veel hiljemgi kinnitas seda ka Paul Ambur: „Eksliibris on väikeseformaadiline kunstitöö.“ – P. Ambur. Eksliibriste soetamisest ja kogumisest, lk. 37. Eksliibrisesse kui kunstiteosesse suhtumise eest seisavad kunstikogujad siiani, vt. nt. K. Leib. Eksliibris – pisigraafika šedööver. Tartu, [s.n.] 2014; M. Lepp. Eksliibris kui kunstiteos. I, Tallinn: Folger Art, 2018.

¹³¹ M. Liik, T. Reimo, E. Valk-Falk. Omanikumärkidest Oleviste raamatutes. – Bibliotheca Revaliensis AD D. Olai. Tallinna Oleviste raamatukogu. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 2002, lk. 102.

¹³² Tallinna trükitööline August Rebane joonistas oma esimese raamatuviida ise. See kujutas rukkivihke koguvat meest, mis pidi viitama eksliibrise omaniku erinevatele harrastustele, tema kirglikule huvile vanade rahatähedede ja mälestusmärkide, ajalehtede, seinakalendrite jms. vastu. Vt. Uudisõpetus koolipingis. – Esmaspäev: piltidega nädalleht, nr. 40, 6.10.1935.